

چکیده

شاید بیش از هر منطقه‌ای در جهان، خلیج فارس موضوع مطالعه و پژوهشهای محققان باشد. با این حال، آشکار است که، همانند همه مناطق جهان، مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی این منطقه مهم جهانی از پویایی فراوان برخوردار است و برای داشتن درک درستی از وضعیت موجود، تکیه بر مطالعات قدیمی و چشم‌پوشی از اطلاعات، آمار و ارقام جدید تا حد زیادی گمراه‌کننده است. این موضوع، به ویژه برای سیاستمداران و برنامه‌ریزان استراتژیک و تدوین‌کنندگان سیاست خارجی کشورها، اهمیت بیشتری دارد. با توجه به جایگاه فوق‌العاده ویژه خلیج فارس برای کشور ما، واکاوی واقعیت‌های موجود در این منطقه، هم برای سیاستمداران و هم برای پژوهشگران و دانشجویان، بسیار اهمیت دارد. نویسندگان این کتاب با درک اهمیت موضوع تلاش کرده‌اند آخرین وضعیت مسائل و موضوعات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و استراتژیک این منطقه را مورد بررسی و تحلیل قرار دهند. به منظور پرهیز از کلی‌گویی و ارائه گزاره‌های مبهم، آخرین آمار و ارقام و اطلاعات معتبر در مورد شاخصهای مختلف گردآوری و ارائه شده و وضع موجود این منطقه با استناد به این یافته‌ها تجزیه و تحلیل شده است.

این کتاب مطابق با سرفصلهای درس مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس (دوره کارشناسی جغرافیای سیاسی) در ۱۵ فصل تدوین شده که دو فصل ابتدایی به مباحث نظری درباره تعریف منطقه و ژئوپلیتیک منطقه‌ای و مشخصه‌های آن پرداخته است. فصل سوم ویژگیهای کلی جغرافیای طبیعی این منطقه را بررسی کرده و در فصلهای بعدی، به ترتیب، موضوعات جغرافیای اقتصادی، جغرافیای تاریخی، جغرافیای انسانی، جغرافیای سیاسی و استراتژیک، ساختار ژئوپلیتیک منطقه،

کشمکشها و اختلافات سرزمینی، ابعاد گوناگون هم‌گرایی و واگرایی در منطقه، شورای همکاری خلیج فارس، ملیت و ملی‌گرایی در منطقه خلیج فارس، ابعاد توسعه در خلیج فارس، جهانی‌شدن و وضعیت ایران در منطقه خلیج فارس مورد بررسی قرار گرفته است.

بررسی نسبتاً جامع و دقیق وضعیت کشورهای منطقه و رویکرد قدرتهای جهانی، که از اهداف این کتاب است، چشم‌انداز روشنی از مسائل مختلف ترسیم می‌کند که امید است نیاز گروهها و افراد مختلف به دانستن این موضوعات را به خوبی برآورده کند.

پیشگفتار

خلیج فارس در کانون توجهات جهانی است و هر نوع دگرگونی در وضعیت آن به سرعت در سطح جهان مورد توجه و تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. از زمانی که دگرگونی‌های علمی در جهان راه جهانگردان را به سوی سرزمینهای دوردست باز کرد و کشورها و ملت‌ها، در جستجوی قدرت، درآمد یا ماجراجویی، به جهانگشایی پرداختند، قدرتهای جهان به خلیج فارس، به عنوان قلمرویی ارزشمند، توجه کردند. در اختیار داشتن این منطقه آنان را، نسبت به دیگران، در جایگاهی برتر قرار می‌داد. تاریخ به درستی نشان داده است هر قدرتی که جایگاه خود را در این منطقه از دست داد در هرم قدرت جهانی نیز فروافتاد و برعکس. تقریباً، همه سیاستمداران و دولتمردان کشورهای رده اول جهان اهمیت راهبردی خلیج فارس را مورد توجه و تأکید قرار داده‌اند. در زمان ما، که ستونهای اقتصاد و سیاست جهان بر پایه انرژی استوار است و نبود یا کمبود این عامل نقش زیادی در دگرگونیهای جهانی ایفا می‌کند، منابع انرژی و به تبع آن کشورهای صاحب این منابع اهمیت بی‌مانندی یافته‌اند و از این زاویه نیز خلیج فارس در کانون توجهات جهانی قرار دارد. در کشور ایران، به عنوان پایدارترین کشور مستقل منطقه، قدرت از ابتدای تاریخ مکتوب میان سلسله‌ها و پادشاهان بسیاری جابه‌جا شده است؛ اما تا امروز خلیج فارس، به عنوان بخش اثرگذار و جدایی‌ناپذیر سرزمین ایران، همواره مورد توجه همه حکومت‌کنندگان بر این کشور بوده است. با آنکه فرازوفرودهای قدرت مرکزی میزان حضور و نفوذ ایران در این منطقه را دستخوش تغییر می‌کرد، هیچ تردیدی نیست که خلیج فارس برای ایران قلمرویی حیاتی بوده و هست. علاوه بر اهمیت خلیج فارس نزد سیاستمداران، از لحاظ علمی نیز جایگاه

پراهمیت خلیج فارس در نظام جهانی مورد تأیید و تأکید اندیشمندان و صاحب‌نظران قرار داشته است و در مورد اهمیت جایگاه خلیج فارس نظریه‌های مختلفی ارائه کرده‌اند. علاوه بر آن، پژوهشگران گوناگون بارها دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و سرزمینی این منطقه را، هم به صورت جزء به جزء و هم به صورت کلی، بررسی کرده‌اند و دستاوردهای آنان در شکل کتاب، مقاله، رساله‌های علمی و پایان‌نامه‌های دانشجویی تدوین و منتشر شده است.

در این کتاب، که آن را در چهارچوب سرفصلهای مصوب درس مطالعات منطقه‌ای خلیج فارس در رشته جغرافیا و برای دانشجویان دوره کارشناسی نگاشته‌ایم، تلاش کرده‌ایم تا جنبه‌های مختلف جغرافیای سیاسی خلیج فارس را بر پایه آخرین یافته‌ها، آمار و دگرگونی‌های صورت گرفته در منطقه بررسی کنیم و به دانشجویان بشناسانیم. با چنین پیش‌فرضی، این کتاب را در ۱۵ فصل نوشته‌ایم و به تناسب موضوعات منطقه‌ای مورد بحث، در ابتدای هر فصل، مباحث نظری بسیار کوتاهی را برای درک بیشتر وضعیت منطقه آورده‌ایم. فصل نخست دربرگیرنده مباحث نظری درباره تعریف منطقه و فرایند شکل‌گیری آن است. فصل دوم در مورد جایگاه مناطق جهان در نظریه‌های ژئوپلیتیک و ژئوپلیتیک منطقه‌ای است. در فصل سوم، به تشریح موقعیت جغرافیایی خلیج فارس از ابعاد مختلف پرداخته‌ایم. در فصل چهارم، منابع و بنیادهای زیستی منطقه خلیج فارس را بر پایه آخرین آمارهای موجود بررسی کرده‌ایم. در فصل پنجم، جغرافیای تاریخی خلیج فارس را بررسی و، از میان موضوعات تاریخی، به نام خلیج فارس و پیشینه دریانوردی و تمدن و سکونت در این منطقه پرداخته‌ایم. فصل ششم به بررسی و تحلیل وضعیت جغرافیای انسانی منطقه اختصاص یافته و ابعاد مختلف جغرافیای انسانی، از جمله مذهب، فرهنگ و ساختار جمعیتی کشورها، بررسی شده است. در فصل هفتم، به جغرافیای سیاسی و استراتژیک خلیج فارس پرداخته‌ایم. در فصل هشتم ساختار ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس و رفتار قدرتهای منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در سیر تاریخی خود مورد تحلیل قرار گرفته است. در فصل نهم، تاریخچه تعیین مرزها و اختلافات سرزمینی را بررسی کرده‌ایم. در فصل دهم، به ابعاد مختلف هم‌گرایی و واگرایی در

منطقه خلیج فارس پرداخته‌ایم. در فصل یازدهم، سازه‌های منطقه‌ای، از جمله شورای همکاری خلیج فارس، را بررسی کرده، تاریخچه شکل‌گیری و تحولات آن را تحلیل کرده‌ایم. در فصل دوازدهم، یکی دیگر از ابعاد دگرگونی‌های سیاسی این منطقه شامل ملی‌گرایی و تحولات آن مورد توجه بوده است. فصل سیزدهم به ابعاد مختلف توسعه، از جمله توسعه سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و توسعه پایدار در منطقه خلیج فارس اختصاص یافته است. در فصل چهاردهم، سیر جهانی شدن و دگرگونی‌های آن در منطقه خلیج فارس را بررسی کرده‌ایم. سرانجام، در فصل پانزدهم، فرصت‌ها و تهدیدهای پیش روی ایران در منطقه خلیج فارس را برشمرده‌ایم. اندیشمندان و پژوهشگران حوزه جغرافیای سیاسی خلیج فارس نیک آگاه‌اند که نوشتن در مورد هر کدام از موضوعات مورد بحث این کتاب و پرداختن دقیق به جزئیات آن نیازمند نگارش یک یا شاید چند کتاب جداگانه است؛ اما نویسندگان این کتاب چنین هدفی نداشته‌اند؛ آنان به دنبال تدوین کتابی کوتاه و گویا بوده‌اند، به گونه‌ای که ابعاد مختلف جغرافیای سیاسی، اقتصادی و انسانی این منطقه را به زبان ساده برای دانشجویان بیان کنند. در حد توان تلاش شده است تا آخرین آمار و ارقام موجود و نیز آخرین دگرگونی‌های سیاسی-اجتماعی خلیج فارس در قالب گزاره‌های علمی تدوین شود. دریافت نظرات صاحب‌نظران، اساتید و دانشجویان محترم در مورد کاستی‌های کتاب انگیزه نویسندگان را برای گسترش تحقیقات در زمینه مطالب مورد بحث دوچندان می‌کند و بسیاری از اهداف آنان را از نوشتن این کتاب تحقق می‌بخشد.

محمد رضا حافظ‌نیا

حسین ربیعی

تهران، زمستان ۱۳۹۰